

Hogeschool
van Amsterdam

Gezondheid in het DNA van een wijk

Gezondheid en gezonde leefomgeving
als integraal ontwerpprincipe in gebiedsontwikkeling

Creating Tomorrow

Gezondheid in het DNA van een wijk

**Gezondheid en gezonde leefomgeving
als integraal ontwerpprincipe in gebiedsontwikkeling**

Colofon

Amsterdam, mei 2022

Hogeschool van Amsterdam, Centre of Expertise Urban Vitality & Centre of Expertise Urban Governance and Social Innovation

Healthy Urban Living Lab, Bajeskwartier projectgroep

Anke Heijnsman MSc, docent/onderzoeker lectoraat Ergotherapie - Participatie en Omgeving

Drs. Jeanine Reuver MA, docent/onderzoeker lectoraat Legal Management

Rosa Koetsenruijter MSc, docent/onderzoeker lectoraat Coördinatie Grootstedelijke Vraagstukken en lectoraat Youth Spot

Dr. Lea den Broeder, lector Gezondheid en Omgeving

Inhoud

Colofon	4
Voorwoord	6
Inleiding	7
1. Gezondheid en leefomgeving: onlosmakelijk verbonden	8
Elementen gezonde leefomgeving	8
Aandacht voor groen en ruimte	8
Kansen en belemmeringen	8
Verschillende brillen	8
Vroeg stadium	9
Integrale aanpak	9
2. Health Impact Assessment bij gebiedsontwikkeling	10
Flexibel en participatief	10
Samen met betrokkenen	10
Fasegewijs	10
Werkvormen	11
3. DNA-model Gezondheid als integraal ontwerpprincipe in gebiedsplannen	12
Ambitie	13
Draagvlak	13
Dynamisch, participatief en iteratief	13
4. Toepassing Health Impact Assessment op plannen Bajeskwartier	14
Inzichten van bewoners	14
Aanbevelingen en adviezen	19
Vervolgplannen	20
5. Inzichten en ervaringen Bajeskwartier	21
Aanbevelingen voor samenwerkende partijen bij gebiedsontwikkeling	21
Bronnen	23

Voorwoord

Deze white paper is ontwikkeld op verzoek van gebiedsontwikkelaar AM door het Bajeskwartier projectteam van het Healthy Urban Living Lab (HULL) van de Hogeschool van Amsterdam.

De white paper is tot stand gekomen in samenwerking met Nils Bonder, manager Urban Health & Working bij AM en Johan Snel, stedenbouwkundige en teammanager AM concepts.

De auteurs van de white paper zijn vanuit het HULL van de Hogeschool van Amsterdam betrokken bij de plannen voor het Bajeskwartier, een nieuwe wijk in Amsterdam waarvan AM de gebiedsontwikkelaar is. Anke Heijnsman, Jeanine Reuver en Rosa Koetsenruijter zijn docent/onderzoeker, Lea den Broeder is lector Gezondheid en Omgeving.

Wij spreken onze dank uit voor een prettige samenwerking tussen AM en de auteurs van deze white paper en hopen dat de lezer geïnspireerd raakt.

Amsterdam, 12 mei 2022

Inleiding

Deze white paper beschrijft hoe gezondheid in relatie tot de leefomgeving als integraal ontwerp-principe in gebiedsontwikkeling kan worden toegepast. Ook biedt de white paper praktische tips voor samenwerkende partijen bij gebieds-ontwikkelingsplannen om gezondheid vanaf het begin te integreren in het ontwerpproces.

De white paper is geschreven in opdracht van AM, gebieds- en vastgoedontwikkelaar en onderdeel van de Koninklijke BAM groep door het Bajeskwartier projectteam, onderdeel van het Healthy Urban Living Lab (HULL) van de Hogeschool van Amsterdam (HvA). AM heeft het projectteam gevraagd input te leveren voor het vormgeven van een integrale gezondheidsvisie in relatie tot gebiedsontwikkeling. Onderdeel van het verzoek was een white paper te schrijven als onderbouwing van deze visie. De white paper heeft een tweeledig doel: enerzijds gezondheid als integrale visie en als ontwerp-principe opnemen in het DNA van AM, en anderzijds inspiratie en handreikingen bieden die gebruikt kunnen worden door AM bij het ontwerpen van gebiedsontwikkelingsplannen voor nieuwe locaties.

De vraag van AM komt voort uit de inzichten en ervaringen die zijn opgedaan met het toepassen van een Health Impact Assessment (HIA), oftewel een 'gezondheidseffectedschatting', door het Bajeskwartier projectteam van het HULL op de plannen voor het Bajeskwartier, een nieuwe wijk in Amsterdam. Op basis van dit onderzoek zijn aanbevelingen gedaan aan AM hoe bij de inrichting van het nieuwe gebied rekening gehouden kan worden met aspecten die positief bijdragen aan de gezondheid van de toekomstige bewoners. Op grond van de positieve ervaringen die zijn opgedaan met het toepassen van het HIA verwacht AM dat deze werkwijze ook van nut kan zijn bij andere gebiedsontwikkelingsprojecten.

Het overkoepelende doel van AM is om vanuit het thema 'Healthy Urban Living & Working' een breed gedragen visie te ontwikkelen die toegepast kan worden door de verschillende partijen die betrokken zijn bij gebiedsontwikkeling. AM wil dat het onderwerp 'gezondheid' onderdeel wordt van de mindset van ontwikkelaars en bouwers en vanaf het begin van het proces meegenomen wordt in verbinding met de andere uitgangspunten in

gebiedsontwikkelingsplannen. Dit gaat zowel om nieuwbouw als om verbouw van bestaande wijken. Om dit doel te bereiken wil AM met een methode werken die evidence-based is en gebaseerd is op actuele inzichten over de relatie tussen omgeving en gezondheid en ervaringen vanuit best practices. Een HIA biedt daartoe een geschikte werkwijze.

Voor het ontwikkelen van het DNA-model Gezondheid van AM en het schrijven van deze white paper is kennis uit de literatuur en de praktijk gebruikt. Daarbij zijn de ervaringen met het toepassen van een HIA op de plannen voor het Bajeskwartier benut ([Wichers et al., 2019](#)).

Het ontwerp van het DNA-model Gezondheid is in samenspraak tussen AM en het Bajeskwartier projectteam tot stand gekomen. De procesaspecten van het model zijn geïnspireerd op de processtappen die een HIA kenmerken. Deze processtappen zijn geïntegreerd weergegeven in de fasen van gebiedsontwikkeling, opstalontwikkeling en exploitatie.

In de hiernavolgende hoofdstukken wordt eerst ingegaan op gezondheid in relatie tot de leefomgeving. In aansluiting daarop wordt beschreven wat een HIA beoogt en inhoudt, en hoe het werken met een HIA kan worden ingezet om verschillende belanghebbenden bij gebiedsontwikkeling, zoals ruimtelijk ontwerpers, bewoners en beleidsmakers, te inspireren en met elkaar in gesprek te brengen over gezondheid en een gezonde leefomgeving.

Het nieuwe DNA-model Gezondheid dat daarna wordt geïntroduceerd en toegelicht, verbindt de stappen van een HIA met het proces van gebiedsontwikkeling met de intentie gezondheid als integrale visie en ontwerp-principe te vervlechten in het ontwerpproces. Voorbeelden uit het Bajeskwartier, waarin een HIA is toegepast op de plannen voor de nieuwe wijk, zijn daarbij als illustratie gebruikt.

De white paper sluit af met aanbevelingen voor samenwerkende partijen bij gebiedsontwikkeling, met daarbij ook aandacht voor het doorlopende proces na het toepassen van een HIA.

1. Gezondheid en leefomgeving: onlosmakelijk verbonden

De leefomgeving waarin mensen wonen, werken, spelen, leren en recreëren heeft invloed op hun gezondheid. Een gezonde leefomgeving is een leefomgeving die als prettig wordt ervaren, die uitnodigt tot gezond gedrag en waar de druk op de gezondheid zo laag mogelijk is (RIVM, n.d.). Door de leefomgeving zó in te richten kan veel gezondheids-winst worden geboekt.

Elementen gezonde leefomgeving

Elementen voor een gezonde inrichting van de leefomgeving zijn een goede milieukwaliteit (lucht, bodem, geluid), klimaatbestendigheid (zoals meer groen voor tegengaan hitte- en wateroverlast), natuur en water in de buurt voor fiets- en wandel-mogelijkheden, het aangezicht en de plaatsing en inrichting van gebouwen, ontmoetingsplekken in de buurt en een veilige omgeving. Met extra aandacht daarbij voor kwetsbare groepen, zoals mensen met een kwetsbare gezondheid of chronische aandoeningen, ouderen en kinderen (RIVM, 2019).

Aandacht voor groen en ruimte

Naast de aandacht voor milieu- en klimaatfactoren in wet-, regelgeving en beleid, is er toenemende aandacht voor de gezondheid van de leefomgeving en hoe de leefomgeving zo kan worden ingericht dat die positief bijdraagt aan gezondheid en een gezonde leefstijl van de bewoners van een wijk of buurt. Dit is bijvoorbeeld terug te zien in de actuele aandacht voor groen en ruimte om te bewegen, te ontmoeten, te spelen en te ontspannen. Een groeiend kennisdomein levert inzichten en handvatten om steden, wijken en buurten gezonder in te richten (ZonMw, 2022).

Kansen en belemmeringen

De omgeving waar mensen wonen en leven biedt kansen maar ook belemmeringen voor gezondheid en een gezonde leefstijl. Van invloed zijn zowel de inrichting van de gebouwde en de sociale omgeving, als de koppeling tussen de fysieke en sociale omgeving; het gaat met name om de wisselwerking tussen de omgeving en wat mensen daarin willen en kunnen doen.

Om te bevorderen dat mensen de omgeving als prettig ervaren, dat de omgeving uitnodigt tot gezond gedrag en dat de blootstelling aan schadelijke omgevingsfactoren zo laag mogelijk is, is het van belang kansen en uitdagingen in de omgeving te benutten en belemmeringen te vermijden of te verminderen. Om die reden is het belangrijk dat de omgeving – in brede zin – aantrekkelijk, uitnodigend, inspirerend en uitdagend is om gezond te leven en een gezonde leefstijl als ‘vanzelf’ eigen te maken in dagelijkse activiteiten.

Verschillende brillen

Het bevorderen van een dergelijke leefomgeving betekent ook dat wat mensen er doen en willen doen in ogenschouw moet worden genomen vanuit het perspectief van verschillende groepen bewoners. Bovendien dient er gerichte aandacht gegeven te worden aan netwerken en de organisatie van ‘socialiserende’ en ‘vitaliserende’ activiteiten. Die zijn belangrijk om te faciliteren dat de inrichting van de omgeving of elementen daaruit gebruikt kunnen worden door verschillende (groepen) bewoners van een wijk of buurt en aansluiten bij hun behoeften, wensen en mogelijkheden.

Dat vraagt om een inclusieve inrichting van de leefomgeving waarbij met verschillende ‘brillen’ naar de omgeving en het gebruik van de omgeving wordt gekeken. Bewoners verschillen in leeftijd, ondernemen verschillende dagelijkse activiteiten, en hebben verschillende behoeften, wensen en mogelijkheden. Behoeften, wensen en mogelijkheden zijn bovendien niet statisch, maar veranderen onder invloed van veel factoren. Denk aan verschillende behoeften in de levensloop, bijvoorbeeld bij kinderen en ouderen. Ook moet rekening worden gehouden met verschillen in gezondheid en gezonde levensverwachting die bestaan tussen (groepen) mensen. Dit vraagt om extra aandacht voor mensen in kwetsbare posities of mensen met een kwetsbare gezondheid.

Vroeg stadium

Bij het ontwerpen van plannen voor een wijk of buurt, zowel bij nieuw- als verbouw, is het belangrijk in een vroeg stadium van het ontwikkelproces na te denken over de inrichting van zowel de fysieke als de sociale omgeving en hoe die leefomgeving positief kan bijdragen aan gezondheid en een gezonde leefstijl.

Belangrijk is om bij dit proces (toekomstige) bewoners te betrekken en samenwerking met hen op te bouwen, evenals met andere stakeholders die betrokken zijn in het planproces en/of een rol spelen in de (toekomstige) wijk of buurt, om met elkaar na te kunnen denken over de relatie tussen de omgeving en gezondheid. Stakeholders zijn bijvoorbeeld zorg- en welzijnsorganisaties, winkeliers, sociale ondernemers, horecabedrijven, scholen, sportverenigingen, gemeenteambtenaren, een landschapsarchitect of medewerkers van een gezondheidscentrum of bibliotheek.

Integrale aanpak

De wijk of buurt waar mensen wonen, werken, spelen, leren, en recreëren kan dus kansen bieden maar ook belemmeringen opwerpen voor gezondheid en een gezonde leefstijl. Een integrale aanpak met alle partijen, inclusief bewoners, kan dan aanknopingspunten bieden om gezondheid te bevorderen en te verbeteren. Het toepassen van een HIA presenteert zo'n aanpak om gezondheid als integraal ontwerpprincipie vanaf het begin te verankeren in een gebiedsontwikkelingsplan en de voortgang in kaart te brengen, te monitoren en te evalueren met belanghebbenden en betrokkenen, door hen actief te betrekken bij de plannen en totstandkoming.

Dat is het onderwerp van het volgende hoofdstuk. Daarin wordt toegelicht wat een HIA is en hoe deze werkwijze ingezet kan worden bij gebiedsontwikkeling om gezondheid vanaf het begin te integreren in het ontwerpproces.

2. Health Impact Assessment bij gebiedsontwikkeling

Bij het maken van ruimtelijke ontwerpen voor een wijk of buurt met als doel gezond leven in een gezonde omgeving, is het belangrijk van tevoren te weten of de plannen voor het ontwerp en de inrichting van het gebiedsplan gezondheid ondersteunen en waar nog kansen voor verbetering liggen. Een HIA biedt hier een doeltreffende aanpak voor, zowel inhoudelijk als procesmatig.

Het doel van een HIA is aanknopingspunten te vinden om positieve effecten op gezondheid te versterken en onbedoelde, minder gunstige effecten te voorkomen of te verminderen. Het uitvoeren van een HIA op een gebiedsplan leidt tot aanbevelingen over hoe de leefomgeving kan worden ingericht en positief kan bijdragen aan een gezonde leefstijl van huidige en toekomstige bewoners.

Flexibel en participatief

Een HIA omvat een combinatie van methoden, procedures en instrumenten om een project, programma of beleidsvoorstel te beoordelen op de mogelijke effecten voor de gezondheid van een populatie, en hoe deze gezondheidseffecten over de populatie zijn verdeeld (RIVM, 2011; WHO, n.d.). De principes die ten grondslag liggen aan een HIA zijn: democratie, gelijke kansen, duurzaamheid, ethisch gebruik van (wetenschappelijke en andere) kennis en een brede opvatting van gezondheid (Quigley, den Broeder, Furu, Bond, Cave & Bos, 2006). Een HIA is daardoor flexibel en op verschillende niveaus toe te passen: van brede beleidsdoelstellingen tot concrete voornemens voor een wijk. In deze white paper is de toepassing van een HIA op het niveau van een wijk of buurt (nieuw- of verbouw) beschreven, met het gebiedsplan voor het Bajeskwartier als inspiratie.

Met een HIA kan het proces participatief, samen met bewoners en stakeholders in de wijk of buurt, en evidence-based worden aangepakt. Deze participatieve aanpak maakt een HIA ook een passend instrument onder de nieuwe Omgevingswet, die naar verwachting in 2023 in werking treedt (Rijksoverheid, n.d.). Die wet is erop gericht een veilige en gezonde fysieke leefomgeving en een goede omgevingskwaliteit te bereiken en in stand te houden (ministerie van Infrastructuur

en Milieu, 2016). Een belangrijk element in de wet is het betrekken van burgers en bedrijven bij besluitvorming over plannen, visies en projecten, om gezondheid en welzijn een plek te geven bij het maken en uitvoeren van ruimtelijke plannen en om draagvlak te vergroten (Gezonde Leefomgeving, n.d.; Loket Gezond Leven, n.d.).

Samen met betrokkenen

Om inzicht in prioriteiten en behoeften van (toekomstige) bewoners en andere betrokkenen te krijgen, is het nodig en belangrijk deze groepen te betrekken gedurende het hele proces. Een HIA houdt namelijk niet op na het geven van aanbevelingen. Hoe goed een HIA ook is uitgevoerd, wat er daarna moet gebeuren gebeurt niet altijd vanzelf. Een omgeving die bewoners uitnodigt tot gezond gedrag en positieve keuzes rond gezondheid en gezonde leefstijl, is niet alleen een principe dat in de ontwerpfase van belang is: het is de bedoeling dat het principe ook de werkelijkheid wordt waarin mensen wonen, leven, werken, spelen en recreëren in de wijk. Dat betekent dat sociale programmering in brede zin nodig is om activiteiten en ontmoetingen te faciliteren die leuk, prikkelend, stimulerend, uitdagend en ondersteunend zijn om een gezonde leefstijl eigen te maken en vol te houden.

Het toepassen van een HIA is daardoor meer dan een wetenschappelijke aanpak. Het proces van een HIA heeft ook waarde door verschillende betrokkenen en belanghebbenden te inspireren en met elkaar in gesprek te brengen over gezondheid in relatie tot een plan of project. In de uitvoering van een HIA is daarom gerichte aandacht voor het participatief vormgeven van het proces. Door dit participatieve en reflectieve karakter verloopt een HIA iteratief, wat betekent dat soms wordt teruggekeerd naar eerdere processtappen.

Fasegewijs

In grote lijn bestaat een HIA uit vier stappen ([Stappenplan Health Impact Assessment, n.d.](#)):

1. Reikwijdte van het HIA vaststellen
2. De impact op gezondheid onderzoeken
3. Verslaglegging en aanbevelingen doen
4. (Plan voor) monitoren en evalueren

Elke stap is onderverdeeld in deelstappen. Samenvattend wordt in de eerste stap verkend en vastgesteld wat de focus van het HIA wordt. In aansluiting daarop wordt een plan van aanpak opgesteld en worden de methoden, procedures en instrumenten vastgesteld waarmee onderzocht wordt wat mogelijke effecten en kansen van het ruimtelijk ontwerp voor gezondheid en een gezonde leefstijl zijn. Op basis van het onderzoek worden aanbevelingen geformuleerd en volgen de stappen van monitoren en evalueren. Deze stappen zijn gericht op het leveren van een concrete bijdrage aan een gezonde omgeving waar de bewoners van de wijk of buurt gezond kunnen leven.

Een HIA stopt dus niet bij het geven van aanbevelingen: het gaat ook om in praktijk brengen van de aanbevelingen en het benoemen van nieuwe aandachts- en actiepunten op basis van de ervaringen die worden opgedaan.

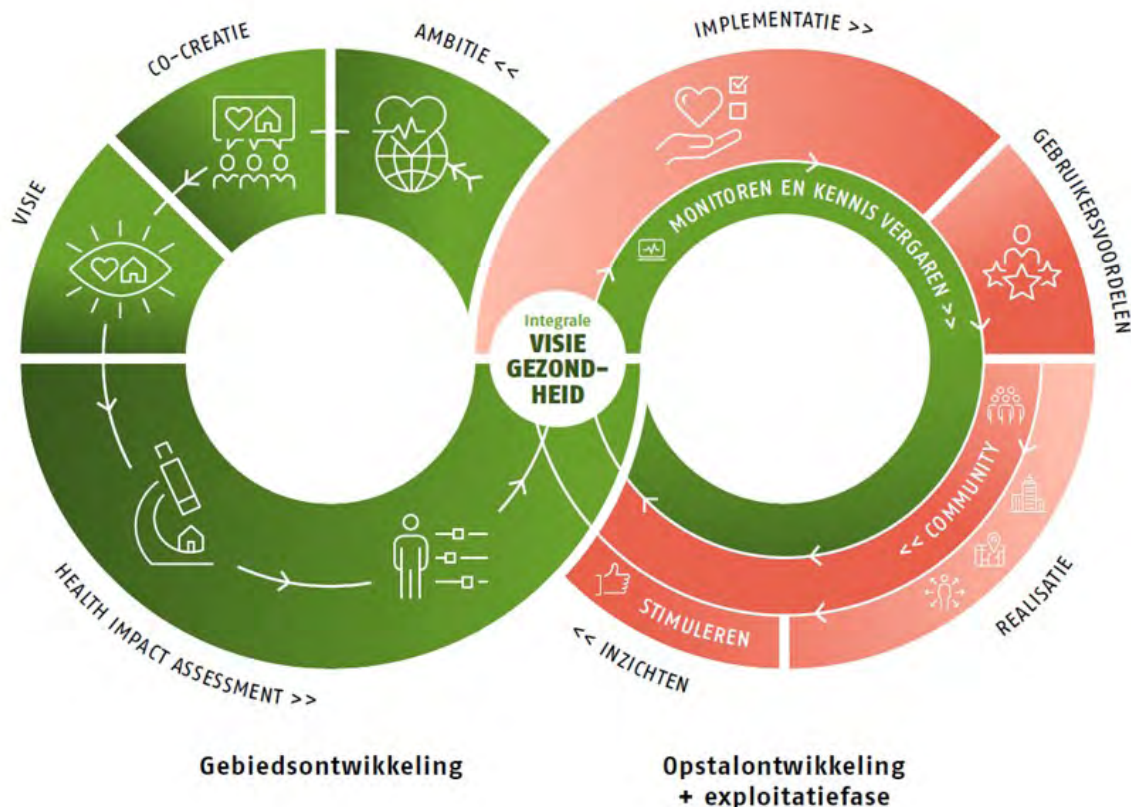
Werkvormen

In een HIA kunnen verschillende werkvormen worden toegepast, zoals een literatuurstudie, expertinterviews, enquêtes en workshops. De keuze voor werkvormen is afhankelijk van de aard en scope van het HIA en de focuspunten die in samenspraak zijn vastgesteld. Verder van belang in deze keuze zijn de fase waarin het HIA zich bevindt, de (sub)doelen van die fase, en de doelgroepen die daarin betrokken zijn en/of kunnen worden. Dit kunnen bijvoorbeeld ook proxygroepen zijn, groepen die vergelijkbaar zijn met de toekomstige bewoners van de buurt of wijk waar het HIA betrekking op heeft.

Het volgende hoofdstuk beschrijft hoe de processtappen van een HIA in het DNA-model Gezondheid van AM zijn verwerkt om gezondheid en gezonde leefomgeving als centrale ontwerp-principes vanaf het begin te kunnen integreren in gebiedsontwikkelingsplannen.

3. DNA-model Gezondheid als integraal ontwerpprincipe in gebiedsplannen

Het DNA-model Gezondheid visualiseert de visie van AM op gezondheid en hoe door een procesmatige aanpak gezondheid als integraal ontwerpprincipe verwerkt kan worden in het ontwikkelen, implementeren en realiseren van gebiedsplannen.

DNA-model Gezondheid: integrale visie op gezondheid in relatie tot gebiedsontwikkeling, opstalontwikkeling en exploitatiefase (AM, 2022).

Het DNA-model Gezondheid geeft de proces elementen weer van een gebiedsontwikkelingsplan tot en met de fase van opstalontwikkeling en exploitatie, in relatie tot een gezonde leefomgeving en het bevorderen van gezondheid en een gezonde leefstijl van (toekomstige) bewoners van een wijk of buurt. De vier hoofdstappen van een HIA, zoals die zijn beschreven in het voorgaande hoofdstuk, zijn in deze fasering verwerkt.

Het DNA-model Gezondheid staat niet op zichzelf, maar is onderdeel van de integrale gebiedsgerichte aanpak van AM (<https://www.am.nl/onze-drijfveren/gebiedsontwikkeling>). Perspectieven vanuit duurzaamheid en placemaking zijn bijvoorbeeld nauw verbonden met het perspectief op gezondheid en een gezonde leefomgeving; een gezonde populatie is bijvoorbeeld nodig voor een vitale gebiedseconomie.

Ambitie

Een gebiedsontwikkelingsplan start bij de ambities voor een gebied en het formuleren van een visie in samenspraak met betrokken doelgroepen en stakeholders (proces van co-creatie). Het plannen en (gaan) uitvoeren van een HIA sluit hierop aan. Een HIA is namelijk een zogeheten ex ante (van tevoren) werkwijze: een kritische en systematische beschouwing van een project met als doel de kansen voor gezondheid en onbedoelde aspecten, zoals gezondheidsrisico's, in kaart te brengen. De resultaten van een HIA kunnen daardoor ook input leveren voor de fasen daarna van opstalontwikkeling en exploitatie in de vorm van een plan voor het monitoren, kennis vergaren en evalueren van proces- en/of effectdoelen.

In aansluiting op de ambitie en visie met betrekking tot het te ontwikkelen gebied, zijn de eerste stappen in een HIA het aanbrengen van focus, het formuleren van het doel en welke thema's in het onderzoek(sproces) betrokken worden. Een HIA start door met elkaar in gesprek te gaan, en door samen met de betrokkenen en belanghebbenden de thema's en onderwerpen te identificeren die belangrijk zijn. Daar kunnen bijvoorbeeld inzichten uit een lokale gezondheidsmonitor bij worden gebruikt, en/of thema's die betrokkenen en belanghebbenden zelf inbrengen en belangrijk vinden (zoals 'gezond opgroeien' of 'wijk op gezond gewicht'). Vervolgens worden doelgericht passende onderzoeksmethoden gekozen die ingezet worden voor het uitvoeren van het HIA. In het uitvoeren van de onderzoeksactiviteiten is specifiek aandacht voor het betrekken van de (toekomstige) bewoners en andere betrokkenen in het gebiedsplan.

De bevindingen uit een HIA leveren aanbevelingen op die gedeeld worden met het gebiedsontwikkelingsteam. Bij het verwerken van de aanbevelingen in het ontwerpplan is vanzelfsprekend afstemming nodig met de andere ambities voor het gebiedsontwikkelingsplan, oftewel met de andere 'lagen' in het DNA van AM.

Draagvlak

Behalve dat een HIA aanbevelingen oplevert voor het gebiedsontwikkelingsplan, draagt een HIA in de ontwerpfase ook bij aan het opbouwen van

draagvlak en verbinding onder alle betrokken personen en organisaties. Ook en juist het proces van samenwerken bij het verkennen en agenderen van onderwerpen, en het participatief en actiegericht onderzoeken van de geïdentificeerde thema's, draagt bij aan resultaat. Het samenwerkproces vormt de basis en een voorwaarde voor de fasen erna van opstalontwikkeling en exploitatie, waarin implementatie en realisatie plaatsvinden en de bewoners en gebruikers (gaan) ervaren hoe het is te wonen, werken, leven, spelen en recreëren in hun wijk of buurt.

Bij het in gebruik nemen – en ook bij het in gebruik zijn – van een wijk of buurt is doorgaande aandacht voor sociale programmering belangrijk om de community – de wijk of buurtgemeenschap in brede zin – te faciliteren en te stimuleren, en ambities op het gebied van gezondheid, gezonde omgeving en gezond (samen)leven te (helpen) realiseren. Dit is een doorgaand proces waarbij ervaringen van bewoners en gebruikers steeds weer (nieuwe) inzichten opleveren voor bijstelling, verandering en verbetering van de inrichting van de fysieke en sociale omgeving en de interactie daartussen. Een HIA kan opvolging vinden in deze fase van in gebruik nemen, en bijdragen aan het monitoren, kennis vergaren en evalueren van de monitorvragen en doelen die zijn geformuleerd op het gebied van gezondheid en gezonde leefomgeving.

Dynamisch, participatief en iteratief

De doorgaande beweging in het DNA-model Gezondheid, weergegeven in de vorm van een lemniscaat, geeft dit participatieve, dynamische en iteratieve proces van een HIA weer. Op basis van evaluaties worden nieuwe aandachtspunten en vervolgstappen vastgesteld, die weer aanleiding kunnen zijn voor vervolgonderzoek en vervolgacties.

De volgende twee hoofdstukken gaan in op hoe een HIA is toegepast op de gebiedsontwikkelingsplannen voor het Bajeskwartier, welke voorbeelden en adviezen dat heeft opgeleverd en welke inzichten en ervaringen zijn opgedaan.

4. Toepassing Health Impact Assessment op plannen Bajeskwartier

Op de plannen voor het Bajeskwartier is een HIA uitgevoerd. Omdat de eerste bewoners pas in 2023 in het Bajeskwartier komen wonen, heeft het HIA betrekking gehad op de fase van gebiedsontwikkeling. Vervolg in de fasen van opstalontwikkeling en exploitatie is later aan de orde.

Bajeskwartier

Het Bajeskwartier is een nieuwe wijk in Amsterdam op het terrein van de voormalige Bijlmerbajes. In de wijk komen ongeveer 1.350 koop- en huurwoningen, variërend van betaalbare starterswoningen tot exclusieve huizen en zorgwoningen. AM, ontwikkelaar van de wijk, heeft een ambitieus plan opgesteld waarbij de wijk wordt opgezet als groen, duurzaam en gezond. Voor het aspect 'gezondheid' is de ambitie zo mogelijk nog groter: 'Alle bewoners leven hier twee jaren langer en gezonder'.

AM heeft het Healthy Urban Living Lab (HULL) van de HvA gevraagd te onderzoeken hoe deze ambitie kan worden gerealiseerd. Gedurende de periode 2018-2020 heeft het HULL-team samen met studenten van de HvA vanuit verschillende opleidingen een HIA uitgevoerd op de plannen voor het Bajeskwartier (Wichers et al., 2019). De focus van het HIA lag op drie aspecten die ontleend zijn aan de Amsterdamse Gezondheidsmonitor en van groot belang zijn voor de gezondheid van inwoners van Amsterdam: bewegen, gezonde voeding en ontmoeten.

Inzichten van bewoners

De aanpak van het HIA in het Bajeskwartier is zo veel mogelijk participatief uitgevoerd door (toekomstige) bewoners te bevragen over hun ideeën, prioriteiten en zorgen. Er is een scan uitgevoerd vanuit het oogpunt gezondheid van het masterplan voor het Bajeskwartier. Daarnaast is een doelgroepanalyse gemaakt, waarbij verschillende strategieën zijn gevolgd om inzicht te krijgen hoe (potentiële toekomstige) bewoners denken over gezondheid in relatie tot de leefomgeving in het Bajeskwartier. Hiervoor is een proxymethode gebruikt. Dat houdt in dat groepen zijn gezocht die representatief zijn voor de groepen mensen die in het Bajeskwartier komen wonen.

Als onderdeel van de doelgroepanalyse is een enquête gehouden, in de vorm van een vragenlijst die is verspreid onder belangstellenden en potentiële toekomstige bewoners van de wijk. Ter verdieping van de enquête is een groepsbijeenkomst georganiseerd met verschillende groepen (potentiële toekomstige) bewoners. Daarnaast zijn aanvullende doelgroeponderzoeken uitgevoerd op de thema's bewegen, ontmoeten en gezond eten. Ook is een literatuurstudie verricht naar factoren die mensen uitnodigen tot bewegen, ontmoeten en gezond eten in de context van een stedelijke wijk.

Toelichting op onderdelen uit het HIA-onderzoeksproces

Scan masterplan

In de scan is met verschillende brillen naar de plannen voor het Bajeskwartier gekeken, met als centraal perspectief: het bevorderen van gezondheid. Vanuit een multidisciplinair team van studenten en experts met verschillende achtergronden is gekeken door de bril vanuit gezondheidsbevordering en epidemiologie, stadsvernieuwing en planologie, voedingskunde, psychologie, sociologie en community building. Daarbij is onder meer aandacht geschonken aan de drie aspecten bewegen, ontmoeten en gezond eten, vanuit het perspectief van drie doelgroepen: ouderen, kinderen en bewoners met een lage sociaaleconomische status (SES).

Voor de potentiële gezondheidseffecten van het Bajeskwartier is in de scan van het masterplan ook gekeken naar de buurt in relatie tot de directe omgeving en mogelijkheden die de bredere omgeving biedt. Het Bajeskwartier maakt deel uit van een omvangrijk transformatiegebied. Een voormalig bedrijventerrein wordt omgevormd tot woonwijk, waarbij groot-schalige investeringen worden gedaan in de openbare ruimte en maatschappelijke voorzieningen, zoals de bereikbaarheid en beschikbaarheid van sportfaciliteiten en parken.

Tevens is ingezoomd op de plannen voor de wijk zelf, zoals de verkeersstromen en verkeersveiligheid, locatie van voorzieningen, en hoe het gebruik van de openbare ruimte en bebouwing gezondheidseffecten en mogelijke kansen voor gezond gedrag en gezondheid kunnen beïnvloeden. Zo is er gekeken naar hoe speelruimte in een wijk met veel hoogbouw kan worden gerealiseerd, en naar hoe de schaarse openbare ruimte zo goed mogelijk benut kan worden voor verschillende bewoners- en gebruikersgroepen, bijvoorbeeld voor het stallen van fietsen, auto's en andere vervoermiddelen, in relatie tot het creëren van beweeg-, recreatie- en ontmoetingsplekken.

Enquête en groepsbijeenkomst met SIM-sessie

Onder mensen die staan ingeschreven op de lijst van AM als geïnteresseerde voor een woning in het Bajeskwartier is een enquête gehouden. Ter verdieping van de enquête is een Structured Interview Matrix (SIM)-sessie georganiseerd. In een SIM interviewen de deelnemers elkaar, waarbij iedereen een keer interviewer is en geïnterviewde. De groep wordt verdeeld in kleinere groepjes, en deelnemers bereiden in hun eigen groepje de interviewvragen voor. Na de interviews bespreekt elk groepje de uitkomsten, en aan het eind komen alle resultaten bij elkaar in de grote groep.

Voor de SIM-sessie zijn mensen benaderd die de enquête hadden ingevuld. Er zijn specifieke doelgroepen uitgenodigd, zoals studenten en de bewoners van het Bajesdorp ('een eigennuttige, gemengde en hechte gemeenschap aan het randje van Amsterdam Oost die zich kenmerkt door diversiteit en creativiteit' (Bajesdorp, n.d.)). Tevens zijn bewoners van een naastgelegen wijk via een buurthuis gevraagd deel te nemen, om zo ook mensen uit de sociale huursector te betrekken.

Doelgroeponderzoeken

Voor de doelgroeponderzoeken zijn verschillende deelonderzoeken voor en met verschillende doelgroepen uitgevoerd door bachelor- en masterstudenten van de HvA, onder andere vanuit de opleidingen Toegepaste Psychologie, Voeding & Diëtetiek, Fysiotherapie, Ergotherapie, Oefentherapie en Urban Management. In deze deelonderzoeken is ook met proxygroepen gewerkt. Hiervoor zijn groepen bewoners met vergelijkbare kenmerken als de toekomstige bewoners van het Bajeskwartier opgezocht. In de deelonderzoeken is steeds één van de drie centrale thema's gekozen: bewegen, ontmoeten en gezonde voeding. Per deelonderzoek zijn verschillende onderzoeksmethoden ingezet. Daarbij zijn steeds als centrale vragen gesteld:

- *Wat hebben bewoners/gebruikers van het Bajeskwartier nodig om een gezonde leefstijl na te kunnen streven?*
- *Welke middelen kunnen daarvoor ingezet worden?*
- *Wat betekent dat voor de fysieke en sociale ruimte?*
- *Wat hebben kwetsbare groepen in het Bajeskwartier nodig om een gezonde leefstijl na te kunnen streven?*

Voorbeelden doelgroeponderzoeken

Bij elk van de onderstaande voorbeelden is samenvattend benoemd wat de uitdaging was in het doelgroeponderzoek, wat het middel is dat is ontwikkeld om het doel te bereiken, voor welke doelgroep het is bedoeld is en door wie of welke organisatie het te gebruiken is. De poster geeft de inzichten en resultaten weer.

Beweegcirkel binnen het Bajes Kwartier

Wat is de Beweegcirkel?

Een hulpmiddel ontwikkeld door Kenniscentrum Sport en Bewegen in samenwerking met gedragswetenschappers.

Ontwikkeld om een persoon te begeleiden en te stimuleren naar een gezond en actiever beweeggedrag

Waarom de Beweegcirkel?

- Het doel
 - Het doel komt overeen met de ambitie van de projectontwikkelaar
- De doelgroep
 - Veelzijdig:
 - Leeftijd vanaf 18 jaar
 - Preventief en curatief inzetbaar
- Voordelen
 - Realistisch/haalbaar
 - Richt zich op de mogelijkheden binnen de algemene dagelijkse handelingen van elke deelnemer
 - Stimuleert zelfmanagement
 - Geeft praktische tips en adviezen voor het volhouden van een gezond beweeggedrag

Invulling van de Beweegcirkel

- Begeleiding van een oefentherapeut
 - Oefentherapeut biedt zijn/haar kennis en expertise op het gebied van gezond beweeggedrag
 - Koppelt de Beweegcirkel met persoonlijke doelen van de deelnemer
 - Gebruikt gesprekstechnieken, zoals motivational interviewing om de deelnemer te motiveren
- Groepslessen
 - Groepslessen blijken effectief te werken
 - Het sociale aspect wordt erbij betrokken

Voorwaarden:

- In combinatie met persoonlijke behandelmomenten
- Deelnemers moeten een goede intrinsieke motivatie hebben

Uitdaging: kwetsbare groepen aanzetten tot bewegen
Middel: Beweegcirkel
Doelgroep: bewoners Bajeskwartier
Te gebruiken door: professionals gezondheidscentra

ZIN IN EEN LEUKE AVOND?

HET BAJES DINER

Lekker eten en leuke buren ontmoeten!

DATUM / TIJD
LOCATIE

Contactgegevens

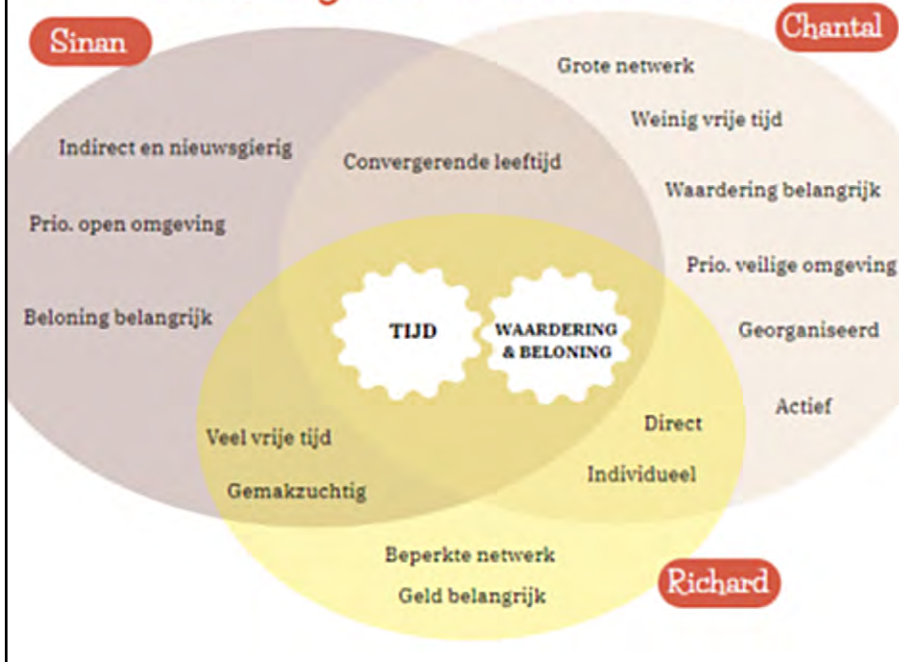
Uitdaging: bewoners in contact laten treden met elkaar

Middel: Bajes Diner/
Resto Van Harte

Doelgroep: bewoners
Bajeskwartier

Bedoeld voor:
gebiedsfonds

Analyse Personas

Uitdaging: hoogbouw en leefbaarheid

Middel: scan van bestaande hoogbouw (Amsterdam Noord); ontwerp en analyse persona's

Doelgroep: beheer en bewoners Toren F (sociale huurappartementen)

Bedoeld voor: woningcorporatie

Aanbevelingen en adviezen

Het uitvoeren van het HIA op de plannen voor het Bajeskwartier heeft geleid tot vijf basisaanbevelingen voor AM:

1. Focus op de diverse groepen. Iedere bewoner heeft recht op een gezonde omgeving. De gezondheidswinst die te behalen valt is het grootst onder kwetsbare groepen, zoals bewoners met een lage sociaaleconomische status, ouderen en kinderen.
2. Gezond gedrag vereist participatie van bewoners waarbij alle doelgroepen vertegenwoordigd zijn.
3. Verbind de hardware met de software: maak een koppeling tussen de inrichting van de fysieke en de sociale omgeving.
4. Zet alle vormen en varianten van nudging in, dat helpt bewoners een gezonde leefstijl aan te nemen.
5. Hanteer een integrale aanpak waarbij de verschillende verantwoordelijke stakeholders zoals ontwerpers, planologen, burgers, kennisinstellingen, private partijen (zoals startups), gemeentes, GGD's, zorgverzekeraars en zorgverleners vanaf het begin in een ruimtelijk planproces samenwerken.

Vanuit deze aanbevelingen zijn meer gedetailleerde adviezen geformuleerd:

- Creëer een 'Bajesteam in beweging' dat zich inzet voor sociale activiteiten met behulp van wijkambassadeurs op verschillende thema's en dat ondersteund wordt door professionals.
- Creëer witte vlekken in de wijk en vul deze in samen met bewoners. Hiermee wordt bedoeld dat er plekken moeten zijn waar vooraf geen duidelijke programmering voor is. Bijvoorbeeld: in hippe cafés zouden ouderen en eenzame mensen zich niet thuis kunnen voelen. Misschien willen zij wel een huiskamercafé.
- Speel in op verschil in gezondheidsvaardigheden en fysieke mogelijkheden van bewoners.
- Maak in verschillende vormen en varianten gebruik van rolmodellen, aangepast aan de verschillende doelgroepen.
- Ondersteun verandering in gewoontegedrag. Een verhuizing is hiervoor een ideale gelegenheid.

De aanbevelingen zijn nader geconcretiseerd in overleg met de verschillende partners van het gebiedsontwikkelingsteam van AM, zoals architecten, ruimtelijk ontwerpers en landschapsarchitecten, en betrokken doelgroepen en stakeholders in de wijk, zoals een middelbare school, een hotel, een gezondheidscentrum en een woningbouwvereniging. AM heeft de verschillende adviezen die zijn gegeven over gezond leven en een gezonde omgeving in het definitief ontwerp verwerkt.

Op het thema 'bewegen' zijn in het definitief ontwerp bijvoorbeeld maatregelen opgenomen die zich richten op:

- Sport-, speel- en beweegaanleidingen in de openbare ruimte
- Bereikbaarheid naar beweeg-, sport- en spelfaciliteiten in omliggend gebied
- Plaatsing van beweeg-, sport- en spelfaciliteiten op veilige plekken en aan veilige routes in het bijzonder voor kinderen (verkeer)
- Gebruik van gezonde trappen en het voorzien van de trappen evenals de hal, bordes en verdiepingsvloeren van kunst
- Wandelroute door de wijk met rustplekken voor ouderen en mensen met beperkingen, met ouderenvriendelijk straatmeubilair op de rust- en schaduwplekken
- Ondersteuning bij verandering in gewoonte van gedrag door bijvoorbeeld wegwijzers te plaatsen met 'rondje Amstel' (rennen), een 'rondje Bajes' (wandelen) en een rondje 'slow down' met visuele hints

Op het thema 'ontmoeten' zijn bijvoorbeeld maatregelen opgenomen waarbij bewoners zelf plekken kunnen invullen. Onder andere door een aantal tuinen voor en door bewoners in het landschap ontwerp in te vullen, kinderen te betrekken bij het ontwerpen van speelplekken, de daktuin van het hoofdgebouw toegankelijk te maken, en verschillende luwe ontmoetingsplekken op te nemen die uitgevoerd worden met een prieel.

Op het thema 'gezonde voeding' is bijvoorbeeld een maatregel opgenomen die zich richt op eetbaar groen in de wijk door een buurttuin en (verticale) stadslandbouw in de Groene Toren.

Vervolgplannen

Na het uitvoeren van het HIA op de plannen voor het Bajeskwartier is de intentie van AM dat het HULL-team van de Hogeschool van Amsterdam betrokken blijft en een rol gaat vervullen in de verdere ontwikkeling, zodat het Bajeskwartier een gezonde wijk kan worden, zijn én blijven. Naar verwachting komen de eerste bewoners in 2023 in de wijk wonen. Monitoring, het vergaren van kennis en evaluatie zijn dan belangrijk om het proces en de effecten van de aanbevelingen en adviezen in kaart te brengen, en samen met belanghebbenden en betrokkenen nieuwe actiepunten op te stellen en uit te voeren. AM heeft het voornemen een netwerk op te zetten om sociale cohesie en interactie te faciliteren. Een vorm die dit ondersteunt, zou een vereniging van bewoners kunnen zijn.

5. Inzichten en ervaringen Bajeskwartier

In het Bajeskwartier zijn waardevolle inzichten en ervaringen opgedaan met het toepassen van een HIA op de plannen voor de nieuwe wijk. Op grond hiervan kan een aantal aanbevelingen worden gegeven aan samenwerkende partijen bij gebiedsontwikkelingsprocessen. Het onderzoek in het Bajeskwartier is echter nog niet af; de belangrijkste inzichten en ervaringen kunnen pas worden opgedaan vanaf het moment dat de nieuwe bewoners in het Bajeskwartier wonen, leven, en gebruik maken van de wijk. Hun ervaringen zijn een belangrijke bron om kennis te vergaren en om te monitoren en evalueren hoe de leefomgeving uitnodigt tot gezond gedrag en gezondheid helpt te bevorderen of verbeteren.

Waardevolle resultaten van het toepassen van het HIA op de gebiedsplannen voor het Bajeskwartier zijn al wel dat de aanbevelingen die zijn gedaan aan AM zijn verwerkt in het definitief ontwerp. En ook dat AM het voornemen heeft een vereniging van bewoners op te zetten om betrokkenheid en eigenaarschap te vergroten. Zo'n vereniging van bewoners biedt bovendien de mogelijkheid om te monitoren of de ambities van AM waar worden gemaakt en waar nog extra inspanningen en aandacht nodig zijn. Dat is de volgende fase van het HIA.

Een HIA is namelijk niet af na de fase van gebiedsontwikkeling; het proces gaat door in de fase van opstalontwikkeling en exploitatie. De wijze waarop het proces, de resultaten en effecten in kaart gebracht en geëvalueerd gaan worden maken integraal deel uit van een HIA (National Research Council, 2011; Wisconsin Public Health Association, n.d.). Om dat te realiseren moeten doelen en monitorvragen geformuleerd worden in samenspraak met belanghebbenden en betrokkenen. Monitorvragen kunnen gekoppeld zijn aan proces- en effectdoelen, individuele of omgevingsdoelen, of doelen die passen bij bepaalde thema's.

Voor het opstellen van een monitor- en evaluatieplan voor het Bajeskwartier zullen onder andere procesdoelen belangrijk zijn om te gaan monitoren en evalueren. Dat kan bijvoorbeeld door na te gaan hoe de sociale samenhang in deze

nieuwe wijk zich ontwikkelt. Een ander doel in het Bajeskwartier is het werken aan een netwerk van bewoners en andere gebruikers van de wijk die zich willen inzetten voor gezond bewegen, gezond eten, ontmoeten en ontspannen. Een evaluatievorm die hierbij aansluit kan het opzetten van een wijkmonitor zijn, waarmee de ervaringen van bewoners aangaande deze aspecten regelmatig gemeten kunnen worden.

Net als bij het Bajeskwartier aan de orde is, betekent dit dat voor elk gebiedsontwikkelingsplan een eigen monitor- en evaluatieplan moet worden opgesteld; dit is een onlosmakelijk deel van het HIA-proces. Belangrijk is om deze fasen van monitoren en evalueren ook participatief vorm te geven door samen met bewoners en andere betrokkenen monitor- en evaluatievragen te formuleren en na te denken hoe dit kan worden vormgegeven.

Aanbevelingen voor samenwerkende partijen bij gebiedsontwikkeling

Op basis van de inzichten en ervaringen die zijn opgedaan met het toepassen van een HIA op de plannen voor het Bajeskwartier, kunnen de volgende overstijgende aanbevelingen worden gegeven aan partijen die in samenwerking betrokken zijn bij gebiedsontwikkelingsprocessen, om gezondheid te verankeren in het DNA van een wijk:

1. Voer een HIA in vroeg stadium van de gebiedsontwikkeling uit.
2. Geef aandacht aan het proces en doorlopende uitwisseling tussen het HIA-team en de gebiedsontwikkelaar.
3. Maak een monitor- en evaluatieplan onderdeel van het HIA.

De belangrijkste aanbeveling is dat het toepassen van een HIA op de plannen voor een wijk of buurt (nieuw- of verbouw) vroeg in het proces van gebiedsontwikkeling start en dat het 'werk in uitvoering' is. De bouwer moet niet wachten tot het HIA klaar is. Daardoor kan een HIA zorgen dat gezondheid steeds op een positieve manier op de agenda blijft gedurende het hele ontwikkelproces.

Aanbevelingen om dat te realiseren zijn:

- Betrek belanghebbenden en betrokkenen, zoals de bewoners (toekomstige en/of huidige), zorg- en dienstverleners, bedrijven en het ontwikkelteam in het participatieve en actiegerichte onderzoeksproces
- Ga in gesprek met elkaar, bouw samenwerking op, benut onderlinge wisselwerking en leer van elkaars expertise
- Vorm een stuurgroep in samenspraak met het ontwikkelteam
- Ga uit van het versterken van kansen en mogelijkheden, en het voorkomen of verminderen van onbedoelde, minder gunstige effecten om gezondheid te versterken
- Combineer de fysieke en de sociale ruimte
- Gebruik het principe van nudging in de ontwerp-fase en ook in de uitvoer- en gebruiksfasen
- Besteed specifieke aandacht aan groepen bewoners die een steuntje in de rug nodig hebben en/of kwetsbaar zijn (bijvoorbeeld op basis van leeftijd, gezondheid of gezondheidsvaardigheden)
- Deel uitkomsten met elkaar, reflecteer regelmatig op het proces en de (deel)resultaten, en stel in overleg (nieuwe) onderwerpen vast voor de agenda
- Werk procesgericht en gefaseerd, en werk van algemeen naar steeds concreter (iteratief)
- Zoek verbinding met alle disciplines die betrokken zijn bij het vormgeven van een aanpak voor integrale gebiedsontwikkeling
- Besteed aandacht aan borging en maak een toekomstplan voor de tijd ná het uitvoeren van een HIA op de plannen voor een gebied, met gerichte aandacht voor sociale interactie, sociale cohesie en sociale inclusie
- Benoem evaluatiepunten waarmee het proces en de resultaten van het HIA in kaart kunnen worden gebracht
- Maak gebruik van participatieve en actie-gerichte methoden voor het vergaren van kennis, monitoring, evaluatie en bijstelling

Bronnen

- AM (2022). DNA-model Gezondheid: integrale visie op gezondheid in relatie tot gebiedsontwikkeling, opstalontwikkeling en exploitatiefase. Utrecht: AM, Healthy Urban Living & Working.
- Bajesdorp (n.d.). Bajesdorp/Tijdelijke dorp. Geraadpleegd 11 mei 2021 van www.bajesdorp.nl
- Gezonde Leefomgeving (n.d.). Waarom aandacht voor gezonde leefomgeving? Geraadpleegd 4 mei 2021 van www.gezondeleefomgeving.nl/aandeslag/waarom-gezondheid
- Loket Gezond Leven (n.d.). Stappenplan en agendasetting gezondheid en Omgevingswet. Geraadpleegd 4 mei 2021 van www.loketgezondleven.nl/gezondheidsthema/gezonde-leefomgeving/stappenplan-gezondheid-en-omgevingswet
- Ministerie van Infrastructuur en Milieu (2016). Omgevingswet in het kort. Ruimte voor ontwikkeling, waarborgen voor kwaliteit. Den Haag: Ministerie van Infrastructuur en Milieu.
- National Research Council (2011). Improving Health in the United States: The Role of Health Impact Assessment. Washington, DC: The National Academies Press. <https://doi.org/10.17226/13229>. Geraadpleegd 28 maart 2022 van nap.nationalacademies.org/catalog/13229/improving-health-in-the-united-states-the-role-of-health
- Quigley, R., Broeder, L. den, Furu, P., Bond, A., Cave, B., & Bos, R. (2006). Health Impact Assessment International Best Practices Principles. Special Publication Series No. 5. Fargo, USA: International Association for Impact Assessment.
- RIVM (n.d.). Gezonde leefomgeving. Geraadpleegd 21 juni 2021 van www.rivm.nl/gezondeleefomgeving
- RIVM (2011). Wat is Health Impact Assessment? Geraadpleegd 3 mei 2021 van www.rivm.nl/health-impact-assessment-hia/wat-is-health-impact
- RIVM (2019). Belang van een gezonde leefomgeving. Geraadpleegd 21 juni 2021 van <https://www.gezondeleefomgeving.nl/aandeslag/waarom-gezondheid/belang-van-een-gezonde-leefomgeving>
- Rijksoverheid, (n.d.) Omgevingswet. Geraadpleegd 11 februari 2022 van www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/omgevingswet
- Stappenplan Health Impact Assessment (n.d.). Amsterdam: Hogeschool van Amsterdam.
- WHO (n.d.). Definition of Health Impact Assessment (HIA). Geraadpleegd 3 mei 2021 van www.euro.who.int/en/health-topics/environment-and-health/health-impact-assessment/definition-of-health-impact-assessment-hia
- Wichers, F., Langkamp, W. Steen, A. van der, Hende, H. van den, Wiersema, D., & Broeder, L. den (2019). Beter in het Bajes Kwartier. Health Impact Assessment van het Bajes Kwartier, Amsterdam. Amsterdam: Hogeschool van Amsterdam.
- Wisconsin Public Health Association (n.d.). Health Impact Assessment Monitoring and Evaluation Guidelines. Geraadpleegd 28 maart 2022 van https://cdn.ymaws.com/www.wpha.org/resource/resmgr/HIA_Minutes_and_Newsletters/Monitoring_and_Evaluation_Gu.pdf
- ZonMw (2022). Gezonde en groene leefomgeving is nodig voor een vitale samenleving. Voorbereiding Programma Gezonde Groene Leefomgeving. Geraadpleegd 11 februari 2022 van <https://www.zonmw.nl/nl/actueel/nieuws-detail/item/gezonde-en-groene-leefomgeving-is-nodig-voor-een-vitale-samenleving/>

Kijk voor meer informatie op onze projectpagina HULL

Kijk voor meer informatie op de website van AM

